

Олег Клименко

ПІДПІЛЬНІ ДРУКАРНІ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ У 1941-1952 рр. ТА ЇХ УЧАСТЬ У ВИГОТОВЛЕННІ БОФОНІВ

Державний архів Тернопільської області

Предмет нашого дослідження – грошові документи ОУН (бофони), безпосередньо пов'язані з видавничою діяльністю оунівського підпілля. Польські, більшовицькі та німецькі спеціальні служби завжди з особливою пильністю і ретельністю полювали за підпільними друкарнями ОУН та їх співробітниками. У свою чергу підпільники, знаючи ціну друкованому слову, як зіницю ока берегли все, що було пов'язане з нелегальною видавничою діяльністю. Через те до нашого часу про роботу оунівських нелегальних друкарень дійшли тільки скупі уривчасті дані, які неможливо ні перевірити, ні уточнити.

Видавнича діяльність оунівського підпілля на Тернопільщині має свою передісторію. Ще у 1935 р. за наказом Галицького крайового проводу ОУН у розпорядження Бережанського окружного проводу прибув друкар (псевдоніми «Медвідь», «Юрко», «Коваль»), який у селі Угринів Бережанського району обладнав друкарню під криптонімом «Мандоліна». Окрім нього, у друкарні працювали Г. Голяш – «Шолом», І. Гірняк – «Мороз», С. Гаврилук – «Чорний» та М. Хома – «Старий». При друкарні діяла і технічна ланка з членів місцевої мережі ОУН. З приходом більшовиків у 1939 р. «Мандоліну» законсервували, а під час окупації німецькими військами її обладнання перенесли до с. Волощина, де вона працювала і надалі, очевидно, до 1945 р. [1].

З березня 1940 р. по серпень 1942 р. у с. Залісся на Бучаччині під керівництвом місцевого підрайонного керівника діяла

підпільна друкарня ОУН циклостильового типу. У зв'язку з проявом інтересу з боку німецьких спецслужб до господаря хати Ф.К., де знаходилась друкарня, її перенесли в інше місце [2].

За часів німецької окупації у с. Новосілка Підгаєцького району працювала технічна ланка, яка мала на озброєнні циклостиль та 5 друкарських машинок («Ундервуд» та «Ремінгтон»). Відповідальними за її працю були: Василь Кардаш – повітовий референт юнацтва, та окружний провідник ОУН Микола Фіголь.

У кінці серпня 1943 р. гестапо заарештувало Василя Кардаша. Через це оунівці вирішили перевезти обладнання друкарні до с. Мужилів. Проте ця спроба закінчилась невдало, оскільки члени юнацької сітки, які перевозили обладнання, були випадково затримані німцями.

З часом оунівці зуміли створити нову видавничу базу, яка знаходилась у лісі на кордоні Підгаєччини і Бережанщини. Тут до розгрому більшовиками осередку у 1945 р. працювали відомі підпільні журналісти Позичанюк, Горновий, Цмоць, Вілінський та ін. [3].

Очевидно, в перші роки німецької окупації підпілля ОУН(б) Тернопільщини користувалося в основному бофонами, емітованими Галицьким крайовим проводом ОУН. Незначна кількість тернопільських обласних випусків грошових документів пояснюється слабкою поліграфічною базою, яка відчутно постраждала в ході репресій органів НКВС. Тому дрібні та середні структури ОУН (від станиці до повіту) вдавались до імпровізації, широко застосовуючи продукти місцевої творчості: розписки з печатками, жовто-сині стрічки тощо.

Восени 1941 р. активістка Союзу українок Розалія Конол з с. Ягільниця Чортківського району, виконуючи завдання станичного ОУН, збирала у населення гроші на бойовий фонд організації. Замість грошових квитанцій вона видавала

жителям села жовто-сині стрічки [4]. Керівник оунівської організації в с. Семенче Бучацького району Микола Легкий, проводячи збірки коштів серед членів і симпатиків ОУН у 1942-1943 рр., видавав їм заздалегідь проштамповані розписки, на яких був вказаний номінал 5 [злотих] та відтиснута печатка у вигляді тризуба і напису «Богун» [5].

У 1943-1944 рр. перед приходом Червоної армії на західноукраїнські землі оунівці, насамперед для агітаційно-пропагандистської роботи, зуміли організувати цілісну і струнку систему видавничих осередків і підпільних друкарень. Кожен обласний провід мав у своєму підпорядкуванні 2-3 великі друкарні та біля десятка технічних ланок («звен»). Так, у с. Антонівці Шумського району в будинку лісничого в 1943 р. для потреб Південної групи «УПА-Північ» діяла велика друкарня, яка, поряд з іншою продукцією, друкувала газету «Інформатор». На початку 1944 р. її евакуювали у Мізоцький район Рівненської області [6].

У доповіді на урочистому засіданні, присвяченому 50-річчю ВНК-КДБ СРСР, голова КДБ України В. Нікітченко назвав деякі узагальнені результати боротьби спецслужби з оунівським підпіллям: знищено 7 800 керівників ОУН і командирів «озброєних банд», вилучено 131 тис. одиниць зброї, понад 100 підпільних друкарень, 300 радіоприймачів, велику кількість боєприпасів, «антирадянських брошур і летючок» [7].

Особливий інтерес для автора становлять дані щодо підпільних друкарень ОУН. На жаль, генерал-полковник не пояснив, що він вклав у термін «друкарня». Адже ОУН мала друкарні, обладнання яких не поступалося рівню районних друкарень, а були техланки, які обслуговували 1-2 особи. Очевидно, цифровий показник викритих підпільних друкарень ОУН відповідає дійсності, оскільки тільки на Тернопільщині за весь період боротьби енкаведистів з оунівцями було виявлено і розгромлено більше 20 підпільних друкарень.

Чекісти розпочали нагромаджувати й аналізувати інформацію про підпільні друкарні ОУН ще з кінця 1942 р. Оперативні групи спецслужби, які масово направлялись на окуповану територію України в тил ворога, мали, поряд з іншими завданнями, виявляти підпільні друкарні націоналістів і здобувати зразки їх продукції. Так, чекістська опергрупа «Розгром» на чолі з «Петровим», яка в серпні 1943 р. була десантована на базу партизанського з'єднання Бегми, що діяло на Рівненщині, збирала зразки оунівських підпільних видань. Усі вони потім надсилались в центр для додаткового вивчення та аналізу [8].

У північно-східній Волині на терені командира «Гонти» у 1944 р. оунівці організували вишкіл, де відомий український графік Ніл Хасевич навчав техніки різьби обдарованих підпільників. Планувалося, що випускники цієї мистецької «школи» мали увійти до штату великих підпільних друкарень і відтворювати роботи з повстанської тематики свого учителя.

Однак дійсність перекреслила усі плани підпілля. Тільки за період із червня по вересень 1944 р. оунівці втратили декілька капітально обладнаних друкарень. Так, при проходженні фронту на Тернопільщині було виявлено друкарню Кам'янець-Подільського обласного проводу ОУН та друкарню Тернопільського обласного проводу, яку організував у селі Пілатківці Чортківського району окружний провідник «Гриць» [9]. Енкаведистам вдалося викрити і підпільну друкарню, яка знаходилась у Почаївській лаврі [10]. Струнка видавнича система з часом була порушена. Проте підпілля миттєво перебудувалось і намагалось взяти реванш у більшовиків кількістю міні-друкарень (гутенбергівок). У зв'язку з цим структури підпілля Тернопільщини отримали інструкцію такого змісту: «Розпочати якнайширше вкорінювати в терен гутенбергівки: вчитися їх робити і на них працювати. Це в наших умовах найкраща друкарська техніка:

мала, легка до переносування, мінімальна обслуга два чоловіки, в крайньому випадку навіть один. Потрібна така кількість шрифту (черенок), яку завжди в наших умовах ще можна дістати, можна перебити на будь-якому папері. В деяких теренах праця на гутенбергівках дає дуже гарні результати: весь терен засипаний друкованими листівками, закликами – все це – власними силами» [11].

Окрім того, до господарських референтур терену поступив наказ передати до 10 листопада 1945 р. референтам пропаганди списки всієї пропагандистської техніки, а також дані про кількість паперу, який вони мають. Господарські референтури і надалі могли володіти цим майном, проте без узгодження з референтурами пропаганди не мали права нікому його передавати. В наказі також наголошувалося, що передумовою користування папером мусить стати ощадність. За «розбазарення» пропагандистського майна винних пропонувалося строго карати [12].

Про видавничі проблеми підпілля красномовно свідчать дві оунівські інструкції від 1948 та 1949 рр. щодо пропагандистської роботи: «Як про око в голові дбати про пропагандивні техзаходи. Якщо не будемо намагатися ставити цю справу якнайкраще, осяги нашої пропаганди будуть мінімальні. Треба як найбільш планово використовувати всі машини для писання. В кожному надрайоні повинна бути хоч одна гутенбергівка. Це найкраща сьогодні друкарня. (Минулого року розіслали короткий опис гутенбергівки і праці на ній) Р- 1197» [13].

а) уважно перевірити, наскільки техзвена вже є розконспіровані у їх старих місцях, і, коли цього вимагає потреба, негайно конспіративно їх перемістити. Гутенбергівки не сміють падати;

б) уважати щоб не попасти на агентури при заготівлі паперу;

в) постійно продовжувати заготовляти шрифти і цілі гутенбергівки. Коли наприклад, надрайон вже має добре діючу гутенбергівку, то новозаготовленні черенки треба добре заховати. Йдеться про те, щоби мати запасові гутенбергівки. Тоді можна буде друкувати безперервно, навіть у випадку захоплення більшовиками діючих друкарень;

г) постійно заготовляти матриці, фарбу [14].

Робота техланок завжди знаходилась під патронатом керівників проводу ОУН, за яку вони регулярно звітувалися перед своїми зверхниками. Так, у звіті Вишнівецького районного проводу ОУН за грудень 1946 р. є стисла інформація про роботу однієї з техланок: «Дня 21.12 з провідником техзвена «Клепкою» відбулась стріча, на якій обговорювали потреби техзвена, а саме: купувати машинки та папір, кальку, тасьми і т.п. та забезпечитись відповідним місцем, щоб в найближчому часі продукувати задовільну кількість летючок для населення і літературу для членства» [15].

Відповідальними за виготовлення бофонів були референтури пропаганди крайових, окружних проводів ОУН. Кліше для грошових документів виготовляли спеціалісти з підпільних друкарень та так званих технічних ланок, які структурно входили в названі референтури. Потім, згідно із замовленням підрозділів, друкували певну кількість грошових документів. Незважаючи на відсутність на бофонах номерів, серій, вели суворий облік випущеної продукції, яку потім передавали в господарську референтуру. Остання через свої пункти зв'язку відправляла бофони для використання господарським референтурам окружних, надрайонних та районних проводів. Після ліквідації господарських референтур бофони передали уповноваженим проводом особам, які регулярно звітували про їх розповсюдження. 11 вересня 1951 р. у Коропецькому лісі енкаведисти викрили схрон окружного провідника ОУН «Криги». Серед інших документів вони

знайшли пакет з бофонами, який направлявся на адресу «КР-3», з таким розчисленням: «5x100=500» [16]. Очевидно, конкретний учасник оунівського підпілля отримав для використання п'ять стокарбованцевих бофонів.

Окрім Ніла Хасевича з підпіллям ОУН співпрацювали й інші відомі художники-графіки, роботи яких також взяли на озброєння підпільники Тернопільщини. Серед них чільне місце посідає наш земляк Петро Обаль.

На відміну від Н.Хасевича, він не мав своєї підпільної школи, оскільки перебував на легальному становищі – викладав малювання у Стрийському педагогічному училищі. Як встановили слідчі з МДБ, контакти митця з оунівським підпіллям розпочалися наприкінці зими 1945 р.

На початку березня 1945 р. легалізований оунівець, бухгалтер райвно Володимир Губернат завітав на квартиру до П. Обалю і передав йому невеличкий аркуш паперу, на якому були контури малюнка: повстанська могила з хрестом і тризубом та написом на могильній плиті «Полеглим бійцям за волю України». Митець, опрацювавши ідею малюнка, за короткий час виготовив проект дереворита, який передав своєму зв'язковому, а той – підпіллю [17].

У жовтні 1945 р. на замовлення підпілля ОУН П. Обаль виготовив новий проект дереворита з постаттю січового стрільця, присвячений «листопадовому зриву» [18].

Від того часу і фактично до арешту в грудні 1949 р. П. Обаль опрацьовував ці дві теми і виготовляв нові твори малої графіки, які потім копіювало підпілля. Принаймні він зізнався, що два малюнки виготовив у 1946 і 1947 р., які були присвячені цим знаменним датам.

Таким чином, можна дійти до висновку, що певна частина бофонів, присвячених Святу героїв та Святу ЗУНР, на теренах Львівського крайового проводу ОУН і крайового проводу ОУН «Поділля» була спроектована саме П.Обалем.

На слідстві митець також зізнався, що за завданням підпілля ОУН виготовляв карикатури на радянську дійсність для підпільного сатиричного журналу «Хрін». З таким завданням до нього влітку 1947 р. звернулась зв'язкова Романа Шухевича «Марта» – Пашковська Марта (вона ж Буцяк Стефанія). Вона запропонувала сюжет малюнка: «серед болота стоїть старенький радянський трактор, що вгруз по саму кабіну, а колгоспники за допомогою волів намагаються його витягти» [19]. Через декілька годин малюнок був готовий. Уже через кілька тижнів П. Обаль виконав ще одну карикатуру, на якій союзні республіки Радянського Союзу були зображені у вигляді жінок, котрих енкаведисти підпирають штиками [20].

У тому ж 1947 р. графік отримав від підпільників ще одну тему для політичної карикатури: СРСР готує захоплення Угорщини. Радянський Союз при цьому зображувався у вигляді міністра закордонних справ СРСР з єзуїтською посмішкою, який наче анаконда обняв дівчину-мадярку [21].

Підпілля ОУН у важкі повоєнні роки намагалося заохотити митця, підтримати матеріально його сім'ю. Час від часу він отримував від «хлопців» гроші та продукти харчування (200 крб., 5 кг борошна і 2 кг сала) [22].

Ряд робіт П. Обаля з повстанської тематики потрапили за кордон і зберігаються нині в архіві ЗП УГВР. Окремі фахівці вважають, що серія бофонів номіналами «5», «10», «20», «50», «100» і «500», репродукції яких з'явилися у 1946 р. в україномовному виданні «Америка», виконані за проектами П. Обаля. Очевидно, їх туди зуміла переправити «Бистра» – Савицька Ірина, яка, виконуючи особисте завдання Р. Шухевича, була в 1946 р. включена в один з рейдових відділів УПА. Її мати Вінницька (Савицька) Євдокія проживала по сусідству з П. Обалем і утримувала конспіративну квартиру Р. Шухевича.

Час вимагав від оунівців мобілізації всіх ресурсів для боротьби, тому незмірно зросла роль бофонів як важливої складової системи засобів поповнення повстанського бюджету. Окрім того, вказані грошові документи мали ще одну функцію – матеріального й політичного протистояння примусовому поширенню облігацій державних позик, випуски яких у ті роки досягли піку.

У 1944 р. на теренах Тернопільського обласного проводу ОУН підпільники випустили серію кольорових орнаментованих бофонів. До нашого часу дійшов тільки один документ цієї серії номіналом 10 крб. Поява названих грошових документів зафіксована на території Чортківського окружного проводу ОУН. Є певні підстави вважати, що короткочасність існування цієї серії пов'язана з викриттям більшовиками підпільної друкарні ОУН.

На початку 1945 р. у с. Бишки Козівського району Григорієм Голяшом («Бей-Шолом») був обладнаний видавничий осередок, у якому працювали член Центрального проводу ОУН Яків Бусел – «Київський», крайовий провідник ОУН Василь Бей – «Улас», обласний провідник ОУН Іван Шанайда – «Данило» й ін. У червні того ж року цей осередок відвідав Роман Шухевич, який інспектував відділи УПА ВО «Лисоня» [23].

На початку 1947 р. до дня Свята героїв тут було віддруковано серію однотипних грошових документів, сюжет яких скомпонований із декількох відомих плакатів роботи Ніла Хасевича. Не виключено, що у проектуванні вказаних грошових документів брав участь один із учнів підпільного митця. Про подальшу долю осередку немає жодних даних.

У підпіллі працювало багато самоуків, яким часто було не під силу копіювати плакати Ніла Хасевича. Про це можуть свідчити невдалі копії 25 і 50 крб. бофонів його роботи, які виконав підпільний митець «Неплюй» – Володимир Гнибіда

з Борщівщини. З часом він підвищив свій професійний рівень і виготовляв мистецькі дереворити.

Керівництво ОУН велику увагу відводило активізації повстанської діяльності у Східній Україні. В одній із інструкцій Центрального проводу, що зберігається в архіві СБУ, вказувалося: «Направлення людей на СУЗ – робота першочергового значення... Використовувати кожен, навіть маленьку, можливість для зустрічей і розмов агітаційного характеру з українцями-східняками. Збирати інформацію про східні області з метою вивчення можливостей і конкретних умов для проведення там організаційної роботи...» [24].

Праця оунівського підпілля у східних областях України, а також серед українців, які прибули у Західну Україну, згідно з наказом Центрального проводу ОУН, мала криптонім «Могила» [25].

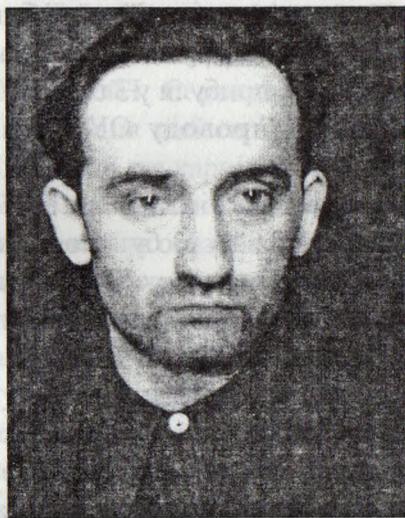
Для керівництва підпіллям на Вінниччині та Хмельниччині навесні 1948 р. був посланий провідник крайового проводу ОУН «Поділля» «Улас», «Вадим» – Василь Бей, якому вдалося на деякий час оживити діяльність повстанців на цій території [26].

Під його безпосереднім керівництвом організаційно зміцнили Кам'янець-Подільський окружний провід ОУН «СК-9», котрий структурно був включений у крайовий провід ОУН «Поділля». Очолив Кам'янець-Подільський окружний провід Михайло Качанівський – «Скоб», він же «Качур» – колишній провідник Чортківського надрайонного проводу ОУН [27].

Для потреб «СК-9» з осені 1948 р. продуктивно працювала добре законспірована друкарня ОУН імені Ярослава Старуха – «Стяга» (з 1950 р. їй дали ім'я В. Міхновського), що була розташована у підземному схроні у м. Товсте Заліщицького району [28].

Безпосереднім керівником друкарні був референт пропаганди Чортківського окружного проводу ОУН «Косач»

– Мирослав Гук (мал. 1). До операції «Вісла» він під псевдонімом «Григор» керував Перемишльським окружним проводом ОУН. «Косач» був не лише досвідченим організатором, а й художником-графіком, автором багатьох проектів робіт із повстанської тематики. Природні здібності художника він зумів розвинути під час студій на архітектурному факультеті Львівської політехніки, а потім керуючи техланкою «Холодний Яр». По лінії СБ діяльність друкарні забезпечував окружний референт «Славко» [29].

*Мал. 1. Референт пропаганди Чортківського окружного проводу ОУН
М. Гук – «Косач».*

Окрім друкарні, на теренах Чортківського окружного проводу ОУН знаходилося ще дві мобільні технічні ланки, обладнання яких уміщувалося у двох валізах. Однією з ланок під назвою «До зброї!» безпосередньо керував референт пропаганди крайового проводу ОУН «Євген». Інша – імені

Петлори (знаходилась спочатку у Білобожницькому районі, а потім – у Борщівському), була підпорядкована «Косачу» та надрайонному референту СБ «Климу» [30].

У важких умовах боротьби друкарню створювали буквально по зернині, з дотриманням вимог конспірації. Навіть незначний збій у її організації міг призвести до провалу. Бережанському надрайонному провіднику ОУН «Володимиру» вдалося розшукати 10 кг друкарського шрифту, який заховав його попередник «Юрко» в лісі біля с. Шумляни [31]. Надав допомогу й крайовий референт пропаганди «Євген», виділивши декілька кілограмів шрифту із власних резервів [32].

Постачання друкарською фарбою організував Чортківський районний провідник Григорій Кольба – «Дарко». Її купували в Чернівцях у спекулянтів [33]. Провідник Копичинського районного проводу ОУН «Книш» у листопаді 1948 р. передав для друкарні 10 тис. крб, зібраних його людьми на бойовий фонд підпілля [34]. Окремі деталі для друкарських станків за кресленнями «Косача» замовили в селах Товстенського та Заліщицького районів. Згодом їх виготовили місцеві ковалі та столяри [35].

Місце для друкарні вибирали довго, адже йшлося про безпеку найгострішої зброї того часу. За рекомендацією підпільника «Хмеля» схрон вирішили побудувати у господарстві Івана Мотички, мешканця містечка Товсте, який працював завідуючим нафтобазою Кошилівської МТС. «Хмель» знав його як симпатика ОУН і свого односельчанина, але довго і ретельно перевіряв останнього, даючи конкретні доручення. Мотичка час від часу давав притулок оунівцям, передавав для підпілля продукти харчування, гроші. У радянських властей сім'я Мотички не викликала підозр насамперед через біографічні дані. Сам господар у 1944 р. був мобілізований в Червону армію, звідки у 1945 р. звільнений через хворобу. Його дружина Марія Андріївна

працювала ланковою колгоспу ім. Молотова, а донька Ореста, член ВЛКСМ, – коректором районної газети «Більшовицьким шляхом».

Члени сім'ї Мотички були цінні для підпільників не тільки для забезпечення конспірації, а й як позаштатні кореспонденти підпільних видань, оскільки вони володіли інформацією про соціально-політичну обстановку в районі.

Криївку для друкарні розпочали копати у вересні 1948 р. Землю вночі виносили на город у яму, в якій раніше зберігали картоплю. Готове приміщення потім обшили дошками, які, на щастя, зберігалися на горищі в хаті, внесли в схрон ліжко та перину. Незважаючи на це, умови праці були досить важкі. Крайовий провідник ОУН «Улас», відвідавши в серпні 1949 р. друкарню, зауважив, що через погану вентиляцію в ній знаходиться довго неможливо – не вистачає повітря [36].

Крім «Косача» в друкарні постійно працювали: Василь Мельник – «Хмель», родом із с. Кошилівці, Василь Вінтонів – «Ясен» – із с. Нагіряни та «Славко». Різьбярські роботи виконував підпільний митець В. Гнибіда – «Неплой», який водночас був керівником технічної ланки ім. Петлюри [37].

Незважаючи на труднощі, друкарня працювала злагоджено, як годинниковий механізм. Проте 6 квітня 1949 р. сталося неочікуване – енкаведисти заарештували І. Мотичку, як виявилось пізніше, за крадіжку зерна на заготзерні, де він на той час працював, а ще точніше – за «халатне ставлення» до своїх обов'язків завідуючого складом. Підпільники змушені були швидко евакуюватися і законсервувати криївку. Однак, коли з'ясувалися причини, зрозуміли, що для них загрози немає. З другої половини травня 1949 р. друкарня продовжила роботу. Підпільній редакції велику допомогу надавала Ореста Мотичка, котра регулярно приносила папір, клей, районні та республіканські видання. Повстанці заборонили їй приносити тільки друкарський

шрифт, оскільки боялися, щоб енкаведисти не ідентифікували його.

«Косач» та члени його редакції налагодили випуск оунівської ідеологічної зброї – повстанських журналів «Хрін», «До волі», різнопланових летючок та відозв, які по конспіративних каналах зв'язку відправляли боївкам ОУН, що діяли на території Хмельниччини і Вінниччини. Ті, в свою чергу, намагалися поширити підпільні видання на Черкащину та Київщину [38].

Поряд із пропагандистськими виданнями для потреб повстанців, вони відновили випуск розробленого у 1947 р. безномінального бофона, який у варіанті 1949 р. набув форми номінальних – 50 і 100 крб, присвячених Дню української зброї. На малюнку зображена атака повстанців, які йдуть у бій під прапором, та наведенні слова І. Мазепи: «Нехай вічна буде слава, що през шаблі маєм права». У верхніх кутах бофонів – дві дати: 1919 і 1949.

Очевидно в березні-квітні 1950 р. у цій друкарні було віддруковано 4 однотипних грошових документи 10, 25, 50, 100 і 300 руб. та безномінальний бофон. Усі вони об'єднані темою «У свято героїв» і приурочені 12-й річниці від дня загибелі Євгена Коновальця. Вони підкреслюють увесь трагізм становища підпільників. На бофонах 10, 25, 50, 100 і 300 руб. зображений тризуб у сьйві сонячних променів, до якого з обох боків тягнуться стрічки з написами: «Слава Україні!» і «Героям слава!». Сонячні промені ніби висвічують центр малюнка, прикрашений рамкою у вигляді серця. На передньому плані – могила повстанця з хрестом і вінком із дубового та лаврового листя, що символізують вічність і славу. Гілки берези, під якою могила, скорботно похилені. На задньому плані – ще одна могила. Ліворуч від рамки – три краплі сліз, що підкреслюють всенародне горе. Внизу малюнка – дата та номінал. Бофони вказаних номіналів емдебісти вилучили 11 квітня 1951 р. з криївки в с. Зозулинці Заліщицького району, яка знаходилась

у господарстві Марії Дем'янів. У ній переховувався оунівець «Триб» [39].

На передньому плані безномінального бофона, який реалізували у населення за 100 карбованців (с відповідний напис олівцем на звороті), вміщено портрет Є. Коновальця у вінку. У горішніх кутах дві дати: «1938» і «1950», внизу під портретом ще одна дата «23. V», а далі напис: «Здобудеш українську державу, або загинеш в боротьбі за неї». Авторами цієї серії були вже згаданий Чортківський окружний провідник ОУН М. Гук та підпільний митець В. Гнибіда.

Наприкінці квітня 1951 р. в І. Мотички гостював його знайомий Геронько Слободян, котрий після вживання оковитої вийшов до хліва з фізіологічних потреб й випадково побачив віддушину, з якої йшла пара. Мотичка пояснив, мовляв, свиня підрила настил. Зацікавленість Слободяна стривожила підпільників, які передали інформацію про цей інцидент своїм зверхникам. Вони прийняли типове для тих часів рішення – зліквідувати небажаного свідка. 4 травня підготовлений бойовик ОУН виконав вирок. [40]

Проте ця акція, як виявилось, була зайвою. Персонал друкарні не знав, що над їх головами вже був занесений меч енкаведистів. У ніч з 28 на 29 квітня 1951 р. неподалік с. Дуліби Золотопотіцького району оперативною групою МДБ були захоплені «Косач» та есбіст «Клим». «Косач» устиг вихопити і кинути гранату, проте вона не вибухнула. На жаль, на допиті він «зламався» і дав інформацію про місце знаходження друкарні [41]. А 2 травня в лісі біля с. Лещинці того ж району в засідку потрапив окружний провідник І. Сказинський – «Крига», котрий також розповів усе, що знав про друкарню [42].

7 травня 1951 р. о 18 год. 30 хв. енкаведисти почали відкривати люк криївки. Пролунало кілька пострілів та вибух гранати... (мал. 2). Повстанці живими не здалися [43].

У 1947 р. зазнав серйозних втрат і опинився у скрутному становищі Бережанський надрайонний провід ОУН. У ході

військових операцій енкаведистам удалося викрити основні схрони зі зброєю та продовольством. У цих складних умовах повстанці змушені були масово реквізувати у населення продукти харчування, одяг тощо [44]. Учасник тих подій І. Сказинський («Крига») на допиті в УМДБ дав такі зізнання:

Мал. 2. Фрагменти підпільної друкарні ОУН ім. Я. Старуха – «Стяга», розгромленої енкаведистами.

«Продукти харчування збирали по селу станичний ОУН «Меч» і його бойовик «Сурма»... В одного багатого селянина, прізвище його не знаю, жителя с. Сухостав, ми забрали кабана. Цей селянин не хотів давати, але ми йому пригрозили зброєю, застрелили кабана в хліві й забрали. Кабана забирав я, бойовики «Остап» та «Промінь». А станичний «Меч» і бойовик «Сурма», як місцеві жителі, знаходились в цей час на вулиці і на очі цьому селянину не показувалися» [45].

Для надання певної легітимності цим непопулярним заходам, згідно з наказом надрайонного провідника ОУН

«Глинки» – Дмитра Бандури [46], «технічне зveno» виготовило однотипні бофони номіналами 50, 100 і 500 (грошова одиниця не вказана). В даному випадку кліше мало переставні цифри, що дозволяє зробити припущення про ймовірну наявність інших номіналів бофонів. Зображення досить просте: тризуб у сьайві сонячних променів та перехрещені знамена, на яких написи: «За УССД!» та «Воля народам! Воля людині!». Сировиною для вказаних знаків послужили палітурки повстанського журналу.

Пережите у надзвичайно важких умовах тих часів, помилки у стосунках з населенням стали уроком для «Криги». Досвід господарської діяльності Чортківський окружний провідник ОУН завжди старався передавати молодим учасникам підпілля. Під час проведення вишколів «Крига» часто виступав з лекцією «Як організувати збір у населення продуктів харчування та грошей», яку сам розробив [47].

У цей період на Тернопіллі діяла ще одна друкарня крайового проводу ОУН ім. Якова Бусола – «Київського», яка знаходилась у с. Чернихів біля р. Серет. Про її друковану продукцію нічого не відомо. 1 липня 1952 р. вона була розгромлена більшовиками. А згодом у бою загинув крайовий провідник ОУН «Улас» [48].

Уже наприкінці 1949 р. на Тернопільщині спад повстанської боротьби став проявлятися в низці симптоматичних ознак, головною з яких була та, що втрати кадрів ОУН різко випереджали їх поповнення. Чортківський окружний провідник ОУН «Крига» доповів своєму зверхнику «Бурлану», що на даний час він має у своєму підпорядкуванні 150 підпільників. За рік (з травня 1949 по травень 1950 р.) у боротьбі з більшовиками загинуло 50 оунівців, а поповнило ряди організації тільки 8 [49].

Проте, незважаючи на спад повстанської боротьби, продовжували функціонувати бофони. Заліщицький районний

провідник ОУН П.Совсун – «Вір» на початку 1951 р. отримав від Чортківського надрайонного провідника «Клима» бофонів на суму 3 тисячі карбованців, які мав поширити серед населення у «примусовому порядку» [50].

Однією з друкарень, цілком ймовірно що Кременецького надрайонного проводу ОУН, який входив до складу Тернопільського окружного проводу ОУН, були віддруковані однотипні бофони номіналами 50 і 100 крб. На них зображені постаті трьох воїнів різних часів (Київської Русі, козацької доби та сучасний повстанець ОУН), які символізують вікову боротьбу українського народу за незалежність та історичну єдність поколінь. Вгорі і внизу малюнка – написи «За Українську Самостійну Соборну Державу!», «На революційний фонд ОУН», а також проставлена дата – 1950.

Це єдина місцева серія грошових документів, зафіксована на території волинської частини Тернопільщини. До її емісії підпільники користувалися бофонами «волинської серії» Н. Хасевича.

З подібним сюжетом повстанці виготовили і різдвяну листівку, що виконувала функції безномінального бофона. Цілком можливо, що автором згаданих бофонів є Степан Куриця – «Руслан», «Прокіп», який з 1947 по 1950 рр. керував Кременецьким надрайонним проводом ОУН, а до цього очолював техланку Тернопільського окружного проводу ОУН [51].

25 березня 1951 р. енкаведисти провели операцію в Степанівському лісі Білогірського району Хмельницької області, під час якої викрили рештки друкарні та архів Кременецького надрайонного проводу ОУН [52]. У бою загинув керівник проводу Василь Андрійчук – «Боровик» та машиністки Данильчук Юзефа – «Леся» і Костюк Ольга – «Ольга». Про друковану продукцію конкретних даних немає. На той час у підпорядкуванні проводу були ще дві техланки, які знаходилися на теренах Шумського

районного проводу ОУН. Одну з них очолював Микола Тарановський – «Назар». Його співробітниками були: Григорій Фаб'янчук – «Тарас», Віра Сенкевич – «Маруся». Оунівці Анатолій Козарик – «Смерек» та Борис Смеречинський – «Євген» виготовляли дереворити [53].

Характерним для періоду після 1952 р. на Тернопільщині було домінування місцевих емісій. При цьому окремі підпільники використовували старі кліше (частково перероблені або ж з переставними цифрами).

У розпорядженні автора є два однотипних грошових документи, номіналом 50 і 100 (грошова одиниця не вказана), що їх випустила в 1952 р. одна з ланок на той час неіснуючого Новосільського районного проводу ОУН (нині Нове Село Підволочиського району). Виготовлені вони методом штампу, як барвник використане фіолетове чорнило. Зображення плакатне: тризуб у сяйві сонячних променів, нижче – перехрещені радянський автомат ППШ і шабля європейського типу (правдоподібно – російська, зразка 1913 р.), тобто трофейна зброя, яку повстанці здобули у боях. Угорі – відомий напис: «За УССД», внизу – «Р.Ф.» (революційний фонд).

Не виключено, що кліше для цих двох грошових документів було виготовлене ще до лютого 1949 р., тобто до часу загибелі останнього районного провідника – колишнього есбіста «Лимана» – Гненного Ярослава, родом із с. Охримівці Збаразького району. Керуючи Новосільським районним проводом, він зумів у 1947 р. оживити видавничу діяльність, придбавши для цього через своїх людей у Львові друкарську машинку «Олімпія» [54].

І надалі для виготовлення бофонів використовували агітаційні плакати малого формату, на яких робили наддруківки «На Р.Ф.» і проставляли номінал. Нерідко відповідні написи робили олівцем. Трапляються також грошові документи, виконані кольоровими олівцями.

Слід підкреслити, що бофони цього періоду випускали в дуже обмеженій кількості, про них можна говорити як про виняток. Бофонна система ОУН занепадала. Так, у 1952 р. під час арешту членів Шумського районного проводу ОУН енкаведисти знайшли у них дев'ять бофонів, які, як виявилось, належали пропагандисту «Марку». На допиті один з керівників підпілля Григорій Гуцало пояснив, що ці грошові документи були виготовлені ще в 1949 р. Протягом останніх півтора року вони бофонів не використовували, а здобували кошти шляхом експропріацій та конфіскацій [55].

Однак і після 1952 р. на Тернопільщині, принаймні до 1958 р., продовжували існувати окремі «звена» оунівського підпілля без чіткої організаційної структури. Більшовицький режим поступово поглинав Західну Україну. Незважаючи на окремі резонансні акції, такі як вбивство чекіста В. Стороженка у 1959 р., деморалізоване підпілля вже не становило реальної загрози для радянської влади. Водночас в умовах «холодної війни» політичне керівництво СРСР все більше непокоїла активність оунівських центрів за кордоном, створення за їх ініціативи «Антибільшовицького блоку народів». Перед чекістами було поставлене завдання дискредитувати діяльність оунівських організацій за кордоном, внести розкол у їх ряди та скомпрометувати їх лідерів насамперед перед спецслужбами країн Західного блоку. З цією метою під патронатом Москви спецслужби України, створивши легендовані оунівські групи в республіці, через перехоплені канали зв'язку вели оперативні ігри із ЗЧ ОУН. Їм вдалося заманити в Україну, а потім заарештувати таких авторитетних оунівців, як О. Охрімовича, М. Матвійко та ін.

Характерно, що створені чекістами легендовані групи з колишніх оунівців також користувались бофонами, які, очевидно, були виготовлені у Києві на Володимирській.

Таким чином, бфони ОУН можна віднести до найбільших об'єктів історії того часу. Еволюція суспільства, класова боротьба, перемоги і поразки ОУН в політичному і військовому протистоянні – все це знайшло свій відбиток у квитанціях бойового фонду – пам'ятках епохи.

Література

1. Панкевич Р. 90-річчя Головного командира УПА // Українська думка. – Ч. 25 (2922), 2003, 19 червня. – С. 6.
2. Голяш С. Підпільні друкарні та їх друковане слово // Бойові друзі: збірка спогадів з дій ОУН (1920-1945) – Т.2. – Торонто, 1993. – С. 51.
3. Там само. – С. 114-115.
4. ДАУСБУТО. – Спр. 13945-П. – Арк. 8.
5. ДАУСБУТО. – Спр. 8565-П. – Арк. 18.
6. ДАУСБУТО. – Спр. 1224. – Арк. 76.
7. ДАСБУ. – Спр. 1290. – Арк. 112.
8. ДАСБУ. – Арк. №28473. – Т. 1. – Арк. 3-6.
9. ДАУСБУТО. – Спр. 19629. – Арк. 67.
10. ДАУСБУТО. – Спр. 14241-П. – Арк. 9.
11. ДАУСБУТО. – Спр. 77. – Т. 18. – Арк. 286.
12. Там само. – Арк. 285.
13. Там само. – Арк. 287-288.
14. Там само. – Арк. 300.
15. ДАУСБУТО. – Спр. 69. – Т. 10. – Арк. 483.
16. ДАУСБУТО. – Спр. 12553-П. – Арк. 209.
17. ДАУСБУЛО. – Спр. П-38561. – Арк. 5, 47.
18. Там само. – Арк. 48.
19. Там само. – Арк. 49-50.
20. Там само. – Арк. 50.
21. Там само. – Арк. 50.
22. Там само. – Арк. 49, 485.
23. Там само. – С. 67.

24. ДАСБУ. – Спр. 1290. – Арк. 92; ДАУСБУТО. – Спр. 77. – Т. 18. – Арк. 1048-1049.
25. ДАУСБУТО. – Спр. 25278. – Т. 2. – Арк. 90.
26. ДАСБУТО. – Спр. 1290. – Арк. 97.
27. ДАУСБУТО. – Спр. 25278. – Т. 1. – Арк. 101., Т.2. – Арк. 65.
28. Там само. – Арк. 243-245.
29. Там само. – Арк. 180.
30. ДАУСБУТО. – Спр. 26908. – Т. 1. – Арк. 80-85.
31. Там само. – Арк. 81.
32. Там само. – Арк. 83.
33. Там само. – Арк. 83.
34. Там само. – Арк. 83.
35. ДАУСБУТО. – Спр. 25278. – Т. 1. – Арк. 246.
36. Там само. – Арк. 243.
37. ДАУСБУТО. – Спр. 26908. – Т. 1. – Арк. 180, 305, 317.
38. Там само. – Арк. 180, 305, 317.
39. ДАУСБУТО. – Спр. 27029-П. – Т. 6. – Арк. 89.
40. ДАУСБУТО. – Спр. 25278. – Т. 1. – Арк. 320.
41. ДАУСБУТО. – Спр. 25178. – Т. 1. – Арк. 321.
42. ДАУСБУТО. – Спр. 27176-П. – Т. 4. – Арк. 83.
43. ДАУСБУТО. – Спр. 25278. – Т. 1. – Арк. 322.; Спр. 27176-П – Т.4. – Арк.98
44. ДАУСБУТО. – Спр. 25278. – Т. 1. – Арк. 172.
45. Там само. – Арк. 200.
46. Там само. – Арк. 303.
47. Там само. – Арк. 201
48. Голяш С. Підпільні друкарні та їх друковане слово. – С. 74.
49. ДАУСБУТО. – Спр. 25278. – Т. 1. – Арк. 186.
50. ДАУСБУТО. – Спр. 27029. – Т.1. – Арк. 80.
51. ДАУСБУТО. – Спр. 9145-П. – Т. 1. – Арк. 239; Спр. 5945. – Арк. 71.
52. ДАУСБУТО. – Спр. 9114-П. – Арк. 78.

53. ДАУСБУТО. – Спр. 9114-П. – Арк. 78; Спр. 27371. – Т.12. – Арк. 145.

54. ДАУСБУЛО. – Спр. П-38561. – Арк. 152, 358.

55. ДАУСБУТО. – Спр. 27341. – Т. 12. – Арк. 72.